

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

توحيد و صفات الهی

در نامه کلام تخصصی

تالیف: دکتر علی اله بداشتی

استاد دانشگاه قم

سرشناسه	: الله‌بداشتی، علی، ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدیدآور	: توحید و صفات الهی: درسنامه کلام تخصصی / نویسنده علی الله‌بداشتی؛
مشخصات نشر	: قم: دانشگاه قم، انتشارات، ۱۳۹۹ / مشخصات ظاهری: ۴۷۰ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۸۲۶۱-۵۲-۳
کتابنامه	: ص. ۴۶۳ - ۴۷۰؛ همچنین بصورت زیرنویس
موضوع	: ۱. توحید ۲. خدا - صفات ۳. کلام
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۰ ت ۹۷ الف / BP۲۱۷ / رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۱۹۹۲۷۴

انتشارات دانشگاه قم

عنوان: توحید و صفات الهی (درسنامه کلام تخصصی)

نویسنده: علی الله‌بداشتی

تهیه و تنظیم: انتشارات کلام معاصر

ویراستار: محمود مهرآوران

طراح جلد: صادق انصاری

چاپ و صحافی: هوشنگی

ناظر فنی: علیرضا معظمی

نوبت و سال چاپ: سوم، ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰

بهاء: ۷۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۲۶۱-۵۲-۳

آدرس الکترونیکی: Publication@Qom.ac.ir

کلیه حقوق مادی و معنوی برای ناشر محفوظ است.

قم، بلوار الغدیر، دانشگاه قم، اداره چاپ و انتشارات دانشگاه

تلفن: ۰۳۳۴۴۰۳۲۱ - ۰۲۵ - ۰۳۳۴۵۰۳۲۱ - ۰۲۵

سخن ناشر

"ن و القلم و مایسترون"

منت خدای را که کامل‌ترین است در وجود، و برترین است در جمال وجود. همو که آفریننده انس و جان است و مبدع جان و جهان؛ درود بی‌پایان بر پیامبر اکرم که سیدالمرسلین است و بهترین آسمان و زمین؛ و درود بر امامان هدایت و صالحان امت، آنان که همواره هادیان علم و دین بوده‌اند و چراغ راه مؤمنین.

پژوهش و جستجوگری از بهترین موهبت‌های الهی است که در وجود بشر به ودیعت نهاده شده است، روح کمال طلب و پژوهشگر آدمی در طول تاریخ به دنبال نیافته‌هایی بوده است که با کشف آن تشنگی جان خود را فرونشاند.

دانشگاه قم با توجه به استقرار در شهر مقدس قم و همجواری با کریمه اهل بیت (ع) همواره به توسعه دانش و پژوهش کارآمد و هدفمند اهتمام ورزیده است. یکی از اهداف بلند مدت در چشم انداز این دانشگاه حمایت و به ثمر رساندن این نوع پژوهش‌ها و تولیدات علمی است. به همین منظور حوزه معاونت پژوهشی و انتشارات دانشگاه قم به نشر آثاری اهتمام می‌ورزد که با داوری‌های دقیق، اصلاحات علمی و باریک بینی‌های نقادانه به سرانجام رسیده‌اند.

انتشارات دانشگاه با نشر بیش از ۱۵۰ عنوان کتاب در رسیدن به اهداف مذکور پیشگام بوده است، از میان این عناوین بیش از ۵۰ مورد به دانشکده الهیات (باسابقه‌ترین دانشکده دانشگاه) اختصاص دارد که با تنوع رشته‌ها در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و دکتری و با بیش از ۵۰ نفر هیات علمی و ۱۴۰۰ دانشجوی دومین دانشکده بزرگ دانشگاه قم محسوب می‌شود.

کتابی که پیش‌روی شما بزرگواران، محققان، دانشجویان و دانش‌پژوهان است، حاصل سال‌ها تحقیق و تدریس مؤلف محترم در کلام اسلامی است و به این امید به رشته تحریر در آمده است تا ضمن گزارشی از مسائل فکری نسل‌ها و نحله‌های گذشته اسلامی و تمییز سره از ناسره با مبانی فکری و فلسفی دانشجویان و پژوهشگران عصر ما هماهنگ بوده و پاسخگوی انتظارات و مشکلات فکری آنان در مسائل توحید و صفات الهی باشد.

انتشارات دانشگاه قم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کتاب قیم و عالمانه «کلام اسلامی» که با اندیشه و فکر و
قلم دانشمند فرهیخته جناب استاد آقای دکتر علی الهیبدشتی زیدعزّه
سامان یافته را مطالعه کردم. از سطر به سطر آن بهره برده و استفاده
کردم. فلاسفه این اثر از مکتب در موضوع اعتقاد است؛ چنین استواری
علمی و به عنوان کتاب درسی برای طلاب در دانشگاه محسوب بود که
اینک - بحمد الله تعالی - و با تلاش مؤلف در چندین اثر جبراً گردید
از فدای بزرگ می خواهم این تلم استوار و فکر قویم و استوار همینان
در تحکیم مبانی مذهب حقّه معجزی اثنا عشری موفّق، و شاهد بر تو
افشانی سایر مجلدات آن و بهره بردار از آن باشم.

احمد عابدی

۱۳۸۹/۱۲/۱۵

فهرست

فصل اول: کلیات ۱۳

درس اول: مبانی علم کلام ۱۵

- ۱- چیستی علم کلام / ۲- موضوع و مسایل علم کلام / ۳- هدف و فایده علم کلام / ۴- ضرورت علم کلام / ۵- منابع علم کلام / ۶- روش‌های شناخت و بحث در علم کلام (استدلال عقلی - جدال احسن - خطابه) / ۷- رابطه علم کلام با سایر علوم (علم کلام و منطق - علم کلام و معرفت‌شناسی - علم کلام و فلسفه اولی - علم کلام و فلسفه دین - علم کلام و علوم تجربی - علم کلام و علوم نقلی) / ۸- تاریخ علم کلام (پیدایش و گسترش - تحولات) / ۹- فرقه‌های کلامی / خلاصه درس

درس دوم: مبانی الهیات (۱) ۳۳

- ۱- معرفت‌شناسی: امکان معرفت - ضرورت معرفت - روش‌های معرفت (حسی و تجربی - عقلی - شهودی و عرفانی - وحیانی - نقلی) - منابع معرفت (طبیعت - عقل - کتاب مقدس - سنت - قلب - تاریخ) / خلاصه درس

درس سوم: مبانی الهیات (۲) ۴۹

- ۲- هستی‌شناسی (پذیرش واقعیت هستی - مساوت واقعیت با وجود - اعتباری بودن ماهیت - اشتراک معنایی وجود - وحدت و بساطت وجود - وحدت تشکیکی وجود - سلب احکام ماهیت در حیطه وجود بما هو وجود - موجود کامل - موجود ناقص - اصل علیت - اقسام علت - رابطه وجود و ماهیت در ممکنات - تساوق عدم و نفی - تساوق وجود با شیء - تقسیم‌های وجود - تقسیم ممکنات بر حسب ماهیت - جهان‌شناسی) /
- ۳- معناشناسی / اصول و روش‌های فهم ماورای طبیعی (آشنایی با زبان قرآن و سنت - شناخت قواعد و روش‌های فهم متن / موانع فهم ماورای طبیعی (انس به محسوسات - محدودیت زبان بشری - آلودگی‌های درونی) / دیدگاه متکلمان مسلمان در معناشناسی مفاهیم ماورای طبیعی (ظاهرگرایی اهل حدیث و سلفیه - عقل‌گرایی معتزله - اعتدال‌گرایی امامیه - تأویل‌گرایی اسماعیلیه)

فصل دوم: مفهوم، ضرورت شناخت و اثبات وجود خدا "جل جلاله" ۶۷

درس چهارم: مفهوم و ضرورت شناخت خدا "جل جلاله" ۶۹

- ۱- ایده‌های الحادی (ماتریالیسم دیالکتیک مارکسیسم - آگزیستانسیالیسم الحادی - پوزیتیویسم) / ۲- اندیشه‌های شرک‌آمیز / ۳- اندیشه‌های دین‌مدارانه (تصور زرتشتیان - تصور یهودیان و مسیحیان - تصور متکلمان مسلمان (اهل حدیث - معتزله - اشاعره - امامیه) / ضرورت بحث از وجود خدا / دلایل ضرورت بحث از خدا (حس حقیقت جوئی انسان - حس کمال‌خواهی - حس سپاسگذاری - وجوب پرهیز از خطر احتمالی - موجه‌ترین تفسیر برای جهان هستی - ضرورت بحث از نگاه روان‌شناختی - خدا به عنوان پشتوانه اخلاق - خدا به عنوان پشتوانه قانون و لازمه حیات اجتماعی انسان - ضرورت بحث از خدا از نگاه تاریخی - خدا به عنوان متعلق تجربه عرفانی)

درس پنجم: اثبات وجود خدا (۱) ۸۹

- ۱- برهان‌های هستی‌شناختی (برهان صدیقین - برهان امکان و وجوب) / خلاصه درس

درس ششم: اثبات وجود خدا (۲) ۹۹

- ۲- دلایل انسان‌شناختی (راه‌یابی فطری / برهان نفس‌شناسی / شناخت ساختمان وجودی بدن) / خلاصه درس

درس هفتم: اثبات وجود خدا (۳) ۱۱۷

- ۱- برهان‌های جهان‌شناختی (برهان امکان و وجوب - برهان آفرینش و پیدایش (خلقت و حدوث) - برهان حرکت - برهان نظم و اتقان صنع - برهان حیات) / خلاصه درس

فصل سوم: توحید و شرک ۱۲۹

درس هشتم: توحید علمی (۱) ۱۳۱

جایگاه توحید در جهان بینی اسلامی / معنا شناسی توحید / معناشناسی توحید / توحید در اصطلاح الهی دانان / اقسام توحید (علمی - عملی) / توحید علمی (ذاتی - صفاتی - افعالی) / ۱- توحید ذاتی

درس نهم: توحید علمی (۲) ۱۴۵

۲- توحید صفاتی / استدلال بر توحید صفاتی / ۳- توحید افعالی / ۱-۳- توحید در خالقیت / خلاصه درس

درس دهم: توحید علمی (۳) ۱۶۱

۲-۳- توحید در ربوبیت / ۳-۳- توحید در مالکیت / ۴-۳- توحید در حاکمیت و ولایت / ۵-۳- توحید در رازقیت / دیدگاههای متکلمان در توحید افعالی / خلاصه درس

درس یازدهم: توحید عملی ۱۷۷

۱- توحید در عبادت (معناشناسی عبادت - رابطه محبت و عبادت - مراتب عبادت - انحصار عبادت) / ۲- توحید در اطاعت (اطاعت تکلیفی - اطاعت حی) / ۳- توحید در توکل / ۴- توحید در استعانت / ۵- توحید در شفاعت و آموزش خواستن / دیدگاه متکلمان در توحید عملی / خلاصه درس

درس دوازدهم: آسیب شناسی تفکر توحیدی ۱۹۳

تعریف شرک / اقسام شرک (نظری، عملی) / شرک در توحید نظری (در ذات، در صفات، در افعال) / ۱- شرک در ذات (چند خدایی - خدای چندجزئی - ۲- شرک در صفات / ۳- شرک در افعال / ۱-۳- شرک در خالقیت / ۲-۳- شرک در ربوبیت / ۳-۳- شرک در مالکیت، حاکمیت و ولایت / ۴-۳- شرک در رازقیت / خلاصه درس

درس سیزدهم: آسیب شناسی توحید عملی (۱) ۲۰۵

شرک در توحید عملی / ۱- شرک در عبادت / ۱-۱- پیشینه شرک در عبودیت / ۲-۱- تقدم توحید بر شرک / ۳-۱- عوامل و انگیزه‌های شرک و بت پرستی (کوتاهی در بینش عقلی و حس گرایی - تصور مالکیت و ربوبیت غیر خدا - پیروی از شیطان و هوای نفس - شخصیت زدگی - تقلید از اقوام دیگر) / عوامل دوام و گسترش شرک در جوامع (سنت گرایی و پیروی از آیین پدران - رهبران)

درس چهاردهم: آسیب شناسی توحید عملی (۲) ۲۱۵

۲- شرک در اطاعت / ۳- شرک در توکل / ۴- شرک در محبت / ۵- شرک در استعانت، استشفاع و استغفار / خلاصه درس

فصل چهارم: کلیات اسماء و صفات الهی ۲۲۷

درس پانزدهم: معرفت شناسی و هستی شناسی صفات الهی ۲۲۹

۱- شناخت صفت (معنای صفت در لغت - صفت از نگاه هستی شناختی - صفت از نگاه معناشناختی - معنای صفت از نظر متکلمان) / ۲- اسم / صفات الهی از منظر معرفت شناختی / منابع شناخت، ابزار شناخت و روش شناخت صفات الهی / صفات الهی از منظر هستی شناختی (۱- دیدگاه ثبوتی - ۲- دیدگاه انکاری (سلبی) - ۳- دیدگاه توحیدی) / دیدگاه متکلمان در رابطه ذات و صفات / ۲۲۷

درس شانزدهم: معناشناسی صفات الهی ۲۴۳

صفات الهی از منظر معناشناختی / ۱- دیدگاه تنزیهی و سلبی / ۲- دیدگاه تشبیهی (یکسان انگاری معنای صفات در خدا و انسان) / ۳- دیدگاه توحیدی (هدف از وضع مفاهیم - توقیفی بودن اسماء و صفات الهی) / خلاصه درس

درس هفدهم: تقسیم صفات الهی ۲۵۹

تقسیم صفات / ۱- صفات ثبوتی و سلبی (جمال و جلال) / صفات سلبی (شبه داشتن - نیازمندی - جوهریت، جسمیت، عرضیت - ترکیب - حلول - اتحاد - جاگیر بودن، مکان داشتن وجهت داشتن - درد و رنج لذت - رویت - ضحک و فرح) / صفات ثبوتی / ۲- صفات حقیقی و اضافی محض / ۳- صفات ذات و صفات فعل / ۴- صفات عقلی و صفات خبری / خلاصه درس

فصل پنجم: شناخت تفصیلی صفات الهی ۲۷۱

درس هجدهم: صفات ذاتی؛ حیات ۲۷۳

حیات الهی از منظر هستی شناسی / حیات الهی از نگاه معناشناسی / ویژگی های حیات الهی (سرمدیت - محیی بودن حق تعالی) / خلاصه درس

درس نوزدهم: صفات ذاتی؛ علم (۱) ۲۸۵

علم خدا از نگاه هستی شناختی / ۱- اثبات علم خدا / ۲- رابطه علم خدا با ذات و سایر صفات الهی / معناشناسی علم خدا / گستره علم خدا / ۱- علم خدا به خودش / ۲- علم خدا به ممکنات (علم به ذوات اشیاء - علم به افعال موجودات) / گستره علم الهی از نگاه آیات و روایات / ثمره معرفت به گستره علم خدا / خلاصه درس

درس بیستم: صفات ذاتی؛ علم (۲) قضا و قدر ۳۰۱

معناشناسی قضا و قدر / قضا و قدر در کلام اسلامی / تقسیمات قضا و قدر / ۱- قضا و قدر علمی و فعلی یا عینی / ۲- قضا و قدر تکوینی و تشریحی / ۳- قضا و قدر عمومی و فردی / قضای حتمی و غیر حتمی / دیدگاه متکلمان درباره قضا و قدر و رابطه آن با افعال انسان / اجل / اجل حتمی و غیر حتمی / بدا / خلاصه درس

درس بیست و یکم: صفات ذاتی؛ قدرت خدا ۳۱۹

۱- قدرت از نگاه هستی شناختی / ۱-۱- اثبات قدرت خدا / ۱-۲- ویژگی های قدرت خدا (عینیت قدرت با ذات و دیگر صفات الهی - ازلیت و ابدیت قدرت خدا - عمومیت قدرت الهی - قدرت قبل از ایجاد) / ۲- قدرت الهی از دیدگاه معناشناختی / اشکالات بحث قدرت / خلاصه درس

درس بیست و دوم: صفات ذاتی؛ اراده خدا ۳۳۱

اراده از نگاه هستی شناختی / ۱- اثبات اراده خدا / ۲- رابطه اراده خدا با ذات و فعل و سایر صفات / اراده خدا از نگاه معناشناختی / مراتب اراده خدا / ۱- اراده ذاتی خدا / ۲- اراده فعلی خدا / مراتب اراده فعلی خداوند / رابطه اراده خدا و افعال موجودات / ۳- اراده تشریحی (تکلیفی) خداوند / ویژگی های اراده خدا / خلاصه درس

درس بیست و سوم: رابطه علم، قدرت و اراده مطلق خدا با آزادی اراده انسان ۳۴۷

طرح و بررسی مسأله و دیدگاهها / خلاصه درس

درس بیست و چهارم: صفات خبری ذات الهی ۳۵۷

۱- نفس داشتن خدا / ۲- اثبات وجه و صورت / ۳- سمع و بصر (چشم و گوش) / ۴- اثبات دست و انگشت / ۵- اثبات پا / دیدگاه اشاعره / دیدگاه معتزله / دیدگاه امامیه / خلاصه درس

درس بیست و پنجم: صفات خبری درباره ذات الهی ۳۷۱

۱- رویت خدا / دیده شدن خدا با چشم / دیده شدن خدا در قیامت / امتناع رویت / دلایل امتناع رویت / ۲- مکان مندی خدا / ۱-۲- خدا در آسمان است / ۲- استوای خدا بر عرش / ۲-۳- فرود و فراز خداوند / خلاصه درس

درس بیست و ششم: صفات فعلی خدا (۳۸۹)

تکلم / کلام الهی از منظر معناشناختی / سخن گفتن خدا با انسان / وحی رسالی و غیر رسالی / سخن گفتن از ورای حجاب / دیدگاه متکلمان / خلاصه درس

درس بیست و هفتم: صفات فعل خدا (۴۰۳)

عدل الهی / عدل الهی از نگاه معناشناختی / حسن و قبح افعال / ثمره بحث در مسأله عدل الهی / گستره عدالت الهی / عدل تشریحی / تفاوت عدل و مساوات / اقسام عدالت تشریحی / تقسیم عدالت به اعتبار دنیا و آخرت / خلاصه درس

درس بیست و هشتم: صفات فعل خدا (۴۱۵)

حکمت الهی / حکمت در علوم عقلی / حکمت در علوم نقلی / غایت‌مندی افعال الهی / حق و صدق / وعده و وعید / رضا و غضب / غضب و سخط الهی / هدایت و ضلالت / خلاصه درس

درس بیست و نهم: شروع در عالم ۴۲۹

مسأله شر و پاسخ‌های مسأله شر / بررسی شروع از نگاه قرآن و سنت / خلاصه درس

درس سی‌ام: ثمره معرفت (ایمان، محبت و خشیت) ۴۴۱

ایمان در لغت / ایمان در اصطلاح متکلمان (تساوی ایمان با عمل - تساوی ایمان با معرفت - ترکیب علم و اقرار و عمل) / بحث در حقیقت ایمان / متعلق ایمان / مراتب ایمان / رابطه ایمان با اقرار و عمل / ثمرات ایمان / ۱- آثار فردی ایمان (آرامش درونی - اخلاق جاودان - حیات طیبه) / ۲- آثار اجتماعی ایمان / ۳- حب الهی / ۴- خشیت الهی

نمایه آیات ۴۵۵

منابع و مآخذ ۴۶۳

مقدمه

با حمد خدای سبحان که یکتای یگانه، بی‌نیاز و بی‌همتا است. سلام و درود بر پیامبران رحمت به ویژه خاتم پیامبران رسول اکرم (ص) و اوصیای او که معلمان بشر در معرفت توحیدی و پرستش توحیدی بوده‌اند.

کلمه طیبه توحید چون شجره طیبه‌ای است که اصل آن در اعماق هستی ثابت و استوار بوده و شاخه‌هایش صدرنشین آسمان وجود است. در جایگاه توحید در اندیشه‌ی موحدان شایسته است گفته شود انبیای عظام از آدم تا نوح و از نوح تا ابراهیم و از ابراهیم تا موسی (علیه السلام) و از موسی تا عیسی و از عیسی تا خاتم الانبیاء علیه و علیهم السلام و بعد از آن‌ها اولیا و اوصیایشان با همه توان‌شان برای جاودانگی این شجره‌ی طیبه راست قامت در مقابل هر گونه شرک و الحاد و انحراف ایستادند و پرچم مقدس لا اله الا الله را بر قله‌های رفیع هر تمدنی برافراشتند.

آری تجلی توحید است که آدم را صفی الله، نوح را نبی الله، ابراهیم را خلیل الله، موسی را کلیم الله، عیسی را روح الله، محمد را رسول الله و علی را ولی الله نموده است و توحید است که منجی متحیران از وادی حیرت، مأمّن پناه‌جویان از اضطراب کثرت و شمع راه هدایت ره‌جویان به سوی کمال و سعادت است.

آنچه پیش روی شما محققان و دانش پژوهان است درس‌هایی در باب شناخت حق سبحانه و تعالی، توحید و صفات جمال و جلال اوست که به فضل الهی پس از سالیان تدریس و تحقیق در مسائل کلامی توفیق حاصل شد با توجه به نیازهای دانشجویان نسل امروز در حوزه و دانشگاه فراهم آید.

در مجموعه زیر تلاش شده است نکات زیر رعایت شود:

- ۱- این متن، درس نامه باشد و هر درس نه چندان مختصر که وافی به مقصود نباشد و نه چندان طولانی که از حوصله کلاس خارج باشد و مجموعه درس‌ها از ۳۰ درس تجاوز نکند.
- از سوی دیگر آنچه در باب توحید و صفات حق تعالی لازم است در طی چند فصل متمایز آورده شود.

۲- دیدگاههای مکتب‌های فکری که در عالم اسلام مطرح هستند مورد توجه قرار گیرد.
۳- مواضع مشترک مکتب‌های دیگر یا مکتب فکری شیعه امامیه بیان و مواضع اختلافی منصفانه نقد شود.

۴- سعی شده هر سخنی که به صاحب فکری یا مکتب فکری خاصی نسبت داده شده از منابع اصلی خودشان و گاه با عبارت خودشان باشد تا از پیشداوری پرهیز شده باشد.
۵- با عنایت به پیشینه علمی مخاطبان، بعضی مطالب عربی (آیات، روایات یا سخنان بزرگان) ترجمه نشده است.

در پایان لازم است از استادانم حضرات آیات سید حسن مصطفوی و حاج ابوالحسن الله بداشتی و جناب حجت الاسلام علی ربّانی گلپایگانی و آقایان دکتر احمد عابدی و دکتر محسن جوادی که طرح کلی مجموعه را ملاحظه و با نکته‌های آموزنده خویش ما را یاری کردند تقدیر و تشکر نمایم.

در نهایت باید اذعان نمایم در نوشته حاضر اگر سخن ارزنده‌ای است از صاحبان اندیشه است و اگر سخن قابل نقدی است از قلت بضاعت نگارنده است. اینک که چاپ سوم این اثر در اختیار شما دانش‌پژوهان قرار می‌گیرد لازم است اولاً از نکته‌سنجی‌های استادان و دانشجویان محترم که با نقدهای خویش در اصلاح و ویرایش کتاب ما را یاری رسانند تشکر نمایم و ثانیاً همچنان با کمال خرسندی از انتقادهای علمی شما فرهیختگان استقبال خواهد شد.

دکتر علی الله بداشتی

استاد گروه فلسفه و کلام دانشگاه قم

خرداد ۱۳۹۹